

*मिडिया अध्ययन*का आठ अंक :

समीक्षात्मक अध्ययन

तिलक पाठक

विषय प्रवेश

मिडियाको मुख्य काम सूचना, शिक्षा, मनोरञ्जन र अभिप्रेरणा दिने मानिन्छ । त्यसैले मिडियालाई समाजको पहरेदारका रूपमा चित्रण गरिएको हो । बेलायती दार्शनिक एडमन्ड बर्कले मिडियालाई राज्यको चौथो अंगको संज्ञा दिएका थिए । "बर्कले संसदमा राज्यका तीन अंग बस्ने बताउँदै पत्रकारहरूको ग्यालरीतिर देखाएर उक्त स्थानमा चौथो अंग बस्ने र त्यो सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुने जनाए" (कार्लाइल, सन् १९०६[१८४१] : १५८-१५९) । मिडियाले गर्न सक्ने निगरानीको सकारात्मक भूमिकालाई लिएर विद्वान्हरूले यसलाई समाजको पहरेदार र राज्यको चौथो अंग मानेका हुन् । सँगसँगै कतिपय अवस्थामा मिडियाले नकारात्मक भूमिका पनि खेलेरहेको हुन्छ, कहिले पतै नपाएर त कहिले मिसन नै राखेर । यस कारण मिडियाबारे पनि समाजमा बहस र विमर्श हुन आवश्यक छ ।

नेपाली सन्दर्भमा मिडियाबारे बहस र विश्लेषण आवश्यक देखेर नै मार्टिन चौतारीले २०६३ सालमा *मिडिया अध्ययन* नामक जर्नल प्रकाशन गर्न थालेको हो । यो लेख उक्त जर्नलबारे गरिएको एक अध्ययनमा आधारित छ जसमा जर्नलको अंक १ देखि ८ सम्ममा प्रकाशित सामग्रीको समीक्षा गरिएको छ । साथै अध्ययनका क्रममा मार्टिन चौतारीमा नै एउटा अनौपचारिक छलफल (लुज नेटवर्क डिस्कसन) गरिएको थियो । सो कार्यक्रममा जर्नलका सम्पादकहरूदेखि मिडिया क्षेत्रमा अध्ययन/अनुसन्धान गर्ने व्यक्तिहरूको उपस्थिति थियो । यस कार्यक्रमपछि जर्नलका तीनजना सम्पादक र मिडिया अनुसन्धानमा संलग्न चार अध्येता गरी सात जनासँग छुट्टै अन्तर्वार्तासमेत गरिएको थियो । प्रस्तुत लेखले मूलतः *मिडिया अध्ययन* जर्नलका अंक १ देखि ८ सम्म के/कस्ता विषय समेटिए भन्ने चर्चा गर्छ । ती लेखका लागि कस्ता अध्ययन विधि प्रयोग गरियो भन्ने उल्लेख गर्दै जर्नलका सबल र दुर्बल पक्षहरूबारे यस लेखले लेखाजोखा गरेको छ ।

प्रकाशित सामग्रीको संख्यात्मक विवरण

यस जर्नलमा अनुसन्धानात्मक लेख, विशेष आलेख, टिप्पणी, संस्मरण, पुस्तक समीक्षा, अन्तर्वार्ता, प्रतिवेदन, अभिलेख र सन्दर्भ सामग्री प्रकाशित हुने गरेका छन् । यसको पहिलोदेखि आठौँ अंकसम्म जम्मा १ सय ५१ ओटा सामग्री प्रकाशित भए (हेर्नुहोस् तालिका १) । तालिका १ लाई सूक्ष्म हिसाबले केलाउने हो भने सामग्री संख्याका हिसाबले आठौँ अंकमा सबैभन्दा कम अर्थात् १२ ओटामात्र सामग्री छापिएका छन् । सबैभन्दा बढी सामग्री पहिलो र तेस्रो अंकमा प्रकाशित छन् जसमा आठौँ अंकको तुलनामा भण्डै दोब्बर अर्थात् २३/२३ ओटा सामग्री प्रकाशित छन् । चौथो, पाँचौँ र सातौँ अंकमा १९/१९ ओटा सामग्री छन् भने दोस्रो र छैटौँ अंकमा १८/१८ ओटा सामग्री छन् । अनुसन्धानात्मक लेख तथा अन्य सामग्री गरेर हरेक अंकमा औसतमा १९ ओटा लेख छापिएका छन् (हुमागाई २०७१ : २) ।

तालिका १ : मिडिया अध्ययनमा हालसम्म प्रकाशित सामग्री संख्या

अंक सामग्रीको प्रकार	१	२	३	४	५	६	७	८	जम्मा
सम्पादकीय लेख	१	१	१	१	१	१	१	१	८
टिप्पणी	७	६	८	८	९	८	९	६	६१
संस्मरण	७	४	७	४	३	३	२	१	३१
अन्तर्वार्ता	३	३	१	२	२	२	३	२	१८
प्रतिवेदन	१	०	२	०	०	०	०	०	३
पुस्तक समीक्षा	१	०	०	०	०	०	०	०	१
सन्दर्भ सामग्री	३	३	४	३	३	४	४	२	२६
अभिलेख	०	१	०	०	१	०	०	०	२
अभिलेख	०	०	०	१	०	०	०	०	१
जम्मा	२३	१८	२३	१९	१९	१८	१९	१२	१५१

स्रोत : हुमागाई (२०७१) ।

विषयगत आधारमा छुट्ट्याएर हेर्ने हो भने जर्नलमा छापा र रेडियोसम्बन्धी सामग्री धेरै प्रकाशित भएको पाइन्छ । प्रकाशित सम्पूर्ण सामग्रीमध्ये ८ ओटा सम्पादकीय आलेख घटाउँदा कुल सामग्री संख्या १ सय ४३ हुन आउँछ । त्यसमध्ये छापा माध्यमसम्बन्धी सामग्री ४२ र रेडियोसम्बन्धी १६ ओटा छन् (हुमागाई २०७१) । टेलिभिजन, चलचित्र, पुस्तक, विज्ञापन, रङ्गमञ्च, छापाखाना, कार्टून, पुस्तकालय, सूचना प्रविधिलगायतका विषयलाई पनि जर्नलले समेटेको छ । यद्यपि यी विषयमा निकै थोरै मात्रै सामग्री प्रकाशित छन् । यो हिसाबले मिडिया अध्ययनले समेटनुपर्ने

विषय र क्षेत्र अरु पनि छन् । यस तथ्यलाई सम्पादकहरूले पनि स्वीकारेको पाइन्छ । सम्पादकमध्येका एक देवराज हुमागाई लेख्छन्, "जर्नलमा समेट्ने योजना बनाइए पनि फोटो पत्रकारिता/फोटोग्राफीसम्बन्धी कुनै पनि सामग्री समेट्न सकिएको छैन । ... मिडिया क्षेत्रका जल्दाबल्दा कतिपय विषय अभै पनि समेट्न सकिएको छैन" (हुमागाई २०७१ : ४-५) ।

अनुसन्धानात्मक आलेखका विषयवस्तु

आठ अंकसम्ममा अनुसन्धानात्मक आलेख ६१ ओटा प्रकाशित भए । त्यसमध्ये १८ ओटा विशेष सन्दर्भ खण्डमा छन् जसमा विषयको विविधता भल्कन्छ ।^१ ग्रामीण पत्रकारिता र प्रविधिका विषय हुन् वा दलित र थारु जस्ता सीमान्तकृत समूहको मुद्दा र मिडियामा आएको कभरेज नै किन नहोस् जर्नलमा समेटिएको छ । बहसमा रहेका शान्ति प्रक्रिया र संविधान निर्माणजस्ता सङ्क्रमणकालीन मुद्दादेखि प्रकाशन गृह र त्यसभित्रको मजदुर हकको विषय पनि जर्नलमा अटाएको छ । त्यस्तै श्रमजीवी पत्रकारको अवस्था चित्रण गर्नेदेखि मिडियाले उद्धरण स्रोतको परिचय र प्रयोग कसरी गरिरहेका छन् भन्ने कुरा प्रस्ट्याउनेसम्मको जाँगर जर्नलले देखाएको छ । यतिमात्र हैन, आमसञ्चार साक्षरता, क्षेत्रीय पत्रकारिता, साहित्यिक पत्रिकाको योगदान, सम्पादकीय पठनीयतालागायत विषयवस्तु पनि प्राथमिकतासाथ परेका छन् ।

ग्रामीण पत्रकारिता र प्रविधि

जर्नलमा ग्रामीण पत्रकारिताको विषयमात्रै छैन, ग्रामीण जीवनमा सूचना प्रविधिको महत्त्वलाई पनि उत्तिकै जोड दिइएको छ । पहिलो अंकमा प्रकाशित 'ग्रामीण पत्रकारिता : अहिलेको सन्दर्भमा' शीर्षकको लेखले नेपालमा ग्रामीण पत्रकारिताको महत्त्व र अभ्यासबारे जानकारी दिएको छ । "ग्रामीण पत्रकारिता माध्यम वा मिडियाभन्दा पनि मिसन हो । ग्रामीण पत्रकारिता मूलरूपमा माध्यम नभएर विषयवस्तु वा सामग्री (कन्टेन्ट) हो । यो कुनै माध्यममा सीमित हुँदैन" भन्ने लेखकको तर्क छ (कसजू २०६३ : ५) । छैटौँ अंकमा प्रकाशित 'ग्रामीण जीविकामा सूचना-प्रविधिको प्रभाव : नाङ्गी गाउँको अध्ययन' शीर्षकको आलेखमा भने म्यान्दी जिल्लाको नाङ्गी गाउँमा सूचना र प्रविधिमा आधारित विकासको

^१ विशेष सन्दर्भअन्तर्गत राखिएका सामग्रीहरूमा पनि दुई/तीन ओटा टिप्पणीबाहेक बाँकी अनुसन्धानात्मक आलेख नै हुन् ।

सामुदायिक प्रयासको खोजी र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । लेखककै शब्दमा “यस लेखमा नेपालको समग्र राष्ट्रिय विकासमा सूचना प्रविधिको सम्भाव्य भूमिका पनि केलाउन खोजिएको छ । ... यो लेख सूचना प्रविधि र जीविकाबीचको अन्तरसम्बन्धले ल्याउने सामाजिक-आर्थिक प्रभाव नियाल्नमा बढी केन्द्रित छ” (घिमिरे २०६८ : १५) । यसरी जर्नलमा प्रकाशित कसजू र घिमिरेका लेखबाट ग्रामीण जीविकामा पत्रकारिता र सूचना प्रविधिले पारेको प्रभाव राम्रोसँग बुझ्न सकिन्छ ।

सीमान्तकृत मुद्दा

थारू पत्रकारिता, मिडियामा दलित, नेपाली टेलिभिजनमा समावेशीकरणको सवाल र नेपाली वृत्तचित्रमा महिला जर्नलले समेटेका सीमान्तकृत विषयहरू हुन् । ‘थारू पत्रपत्रिकाको विगत र वर्तमान’ शीर्षकको लेखमा थारू भाषामा प्रकाशित पत्रिकाहरूको वितरण प्रणाली राम्रो नभएको र नियमितरूपमा प्रकाशित नहुनाले यसको व्यावसायिक पाटो अप्ट्यारोमा परेको तर्क गरिएको छ (सर्वहारी २०६४) । ‘दलित सवाल र नेपाली छापा सञ्चारमाध्यम’ शीर्षकको आलेखमा दैनिक पत्रिकाहरूमा दलितबारे प्रकाशित समाचारको अवस्था देखाइएको छ । लेखमा दलितका सवाल नेपाली छापा सञ्चारमाध्यममा अपेक्षाकृत ढंगबाट नआउनुका कारण विश्लेषण गर्दै जेबी विश्वकर्मा लेख्छन्, “सञ्चारमाध्यममा दलितको प्रतिनिधित्व नहुनु, तिनमा विस्तारै बजार नियन्त्रण हुँदै जानु, विभेदकारी नेपाली सामाजिक संरचनाको प्रभाव वा मनोवैज्ञानिक असर सञ्चारकर्मी तथा प्रकाशन गृहहरूमा रहिरहनु आदि जस्ता कुराले नेपाली दलित जातीय सवाल नेपाली मिडियामा प्रभावकारी ढंगबाट आउन सकेको छैन” (विश्वकर्मा २०६३ : १३३) । ‘नेपाली टेलिभिजनमा सामाजिक समावेशीकरण’ शीर्षकको लेखले पनि नेपाली टेलिभिजनमा दलित, महिला जनजाति, मधेसी जस्ता सीमान्तकृत समुदायको प्रतिनिधित्व कम भएको तथ्य उजागर गरेको छ । लेखक उप्रेतीका अनुसार “उच्च जातिका, सहरकेन्द्रित तथा शिक्षा, सीप विकास र आवेदनका अवसर उपलब्ध हुनेहरू नै अत्यधिक मात्रामा टेलिभिजनकर्मीका रूपमा रहेका छन् । राष्ट्रिय नीति र रोजगारसम्बन्धी ऐनहरूमा पछि परेका (पारिएका) समुदायलाई अवसर उपलब्ध गराउने प्रयास भएको देखिँदैन” (उप्रेती २०६४ : ११९) । ‘नेपाली वृत्तचित्रमा महिलाको सवाल, चित्रण र सहभागिता’ शीर्षकको अर्को आलेखमा नेपाली वृत्तचित्रमा महिला प्रतिनिधित्वको विश्लेषण नारीवादी र लैंगिक समानताका दृष्टिले गरिएको छ । महिलाविरुद्ध विद्यमान

विभेद घटाउने कार्यमा वृत्तचित्र माध्यमले अपेक्षित योगदान पुऱ्याउन नसकेको निष्कर्ष लेखकको छ (उप्रेती २०६८) ।

मिडियाको लोकतन्त्रीकरण र प्रेस स्वतन्त्रता

मिडियामा राजनीतिक विषयवस्तु हाबी भएको र सामाजिक मुद्दाहरूलाई कम प्राथमिकता दिइएको आरोप पनि लाग्दै आएको छ । 'मिडियाको लोकतन्त्रीकरण र सामाजिक आन्दोलन' शीर्षकको आलेखमा मिडियाले सामाजिक मुद्दाभन्दा राजनीतिक आन्दोलनलाई जोड दिएको उल्लेख छ । नेपालको राजनीतिक मुद्दामा जस्तै सामाजिक मुद्दामा पनि सकारात्मक भूमिका खेल्ने मिडिया आवश्यक भएको र यो उद्देश्य लोकतान्त्रिक मिडियाले मात्रै पूरा गर्न सक्ने (कसजू २०६६ : २२) लेखकको तर्क छ । 'प्रेस स्वतन्त्रताको व्यावसायिक र राजनीतिक सन्दर्भ' शीर्षकको लेख १४ वर्षीया एक बलात्कृत बालिकाले पत्रकार सम्मेलन गरेर घटना भन्ने साहस गर्दा पनि त्यो घटनालाई स्थानीय/राष्ट्रिय मिडियाले स्थान नदिएको सन्दर्भबाट सुरु गरिएको छ । सीमान्तकृत र आवाजविहीनहरूको आवाज दिन मिडियाले कन्जुस्याईं गरेको तथ्य लेखकले यस लेखमार्फत बाहिर ल्याएका छन् । त्यस्तै नेपालगञ्जमा दङ्गा हुँदा मिडियाले गहन हिसाबले रिपोर्टिङ गर्न नसकेको तथ्यलाई आँल्याउँदै लेखकले पछिल्लो समयमा मिडिया असुरक्षित बन्दै गएको तस्बिर देखाएका छन् (गौतम २०६५) । 'फैलँदो नेपाली प्रेस र खुम्चँदो प्रेस स्वतन्त्रता : वि.सं. २००७-१७ को अभ्यास' शीर्षकको लेखमा २००७ सालपछि प्रेसले प्राप्त गरेको स्वतन्त्रतालाई राज्यले कानूनी संशोधनहरूमार्फत् बिस्तारै संकुचित बनाएको र त्यससँगै प्रेसउपर गरिएका कारबाहीको संख्या पनि बढ्दै गएको तर्क गरिएको छ । २००७ अघि र पछिको संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था चर्चा गर्दै लेखकले २००७ देखि २०१७ सालसम्म भएको मिडियाको विस्तार र विभिन्न सरकारले मिडियामाथि गरेका कारबाहीको तथ्यांकसहित वर्णन गरेका छन् (पराजुली २०७०) ।

एफएम रेडियो

एफएम रेडियो व्यवस्थापनको चुनौतीका साथै एफएम रेडियोमा माघ १९ को असर र स्वतन्त्र रेडियोमा श्रोता बहसको सवालजस्ता विषय जर्नलमा समेटिएको छ । 'एफएम रेडियो व्यवस्थापन : अवसर र चुनौती' शीर्षकको लेखमा कमजोर आर्थिक पक्ष, दक्ष र अनुभवी रेडियो व्यवस्थापकको अभाव, काममा तालमेल नमिल्नु, कार्यनीतिक तथा रणनीतिक योजनाको अभाव, रेडियोकर्मीको असुरक्षित भविष्य, प्रसारणसम्बन्धी कानून तथा नीति र स्थानीय तहमा सरकारी रवैयाका साथै

छापाको प्रभावलाई एफएम रेडियो व्यवस्थापनको चुनौतीका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । रेडियो व्यवस्थापनका यस किसिमका चुनौतीहरूलाई व्यवस्थापन गर्न रेडियो व्यवस्थापकहरूका बीचमा साभ्ना अवधारणाको विकास गर्नु जरूरी भएको लेखकको सुभावाव छ (गुरागाई २०६३) । २०६१ माघ १९ मा तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रले बलपूर्वक सत्ता हातमा लिएपछि पाल्पाका रेडियोहरूले भोग्नुपरेको हस्तक्षेप, रेडियोमा परेको असर र रेडियोकर्मीले गरेको प्रतिरोधका विषयलाई किरण कौशल (२०६४) ले अर्को एक लेखमा उजागर गरेका छन् । 'स्वतन्त्र रेडियो र श्रोता : बहसका केही सवाल' शीर्षकको लेखमा रेडियोहरूको संख्यात्मक विकासले नेपाली श्रोतालाई के फाइदा भयो र तिनको जीवनस्तर उकास्ने सम्भावनाको खोजीमा रेडियोले के योगदान दिए भन्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण सामाजिक सवालको चर्चा गरिएको छ (वन्त २०६५) ।

चलचित्र, विज्ञापन र कलाको स्थान

यस जर्नलमा नेपाली चलचित्रको इतिहासका साथै चलचित्रहरूले दिन खोजेको सन्देश केलाउने किसिमका लेख पनि छन् । 'नेपाली चलचित्रको आरम्भ' शीर्षकको लेखमा राणाहरूको चलचित्र सोखदेखि उनीहरूले कसरी नियन्त्रण गरेका थिए भन्नेसम्मका विषयमा चर्चा परेका छन् । साथै पञ्चायतकालमा चलचित्रको विकास हुन नसक्नुका कारण खोतल्दै लेखकले चलचित्रका कमजोरी आँल्याएका छन् (अजीत २०६४) । 'यथास्थितिवादी सांस्कृतिक राजनीति निर्माणको माध्यम' शीर्षकको अर्को लेखमा नेपाली सिनेमा रूढीवादी भएको भन्दै त्यस किसिमको सिनेमाको संरचना र विशेषता केलाइएको छ । लेखकले *कन्यादान*, *साइत*, *तृष्णा*, *बादलपारि*, *बलिदान*, *आर्मी*, *राँको*, *शहीद गेट* जस्ता नेपाली सिनेमाको संरचना र विशेषता यस्तो रूढीवादी सिनेमासँग मिल्दोजुल्दो भएको देखाएका छन् (अजीत २०६६) । चलचित्रमा मात्र होइन, विज्ञापनहरूमा पनि महिलालाई परम्परागत भूमिकामा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । 'टेलिभिजन विज्ञापनमा हेराइबीचको द्वन्द्व, शक्तिको अभ्यास र आइडियोलोजीको निर्माण' शीर्षकको लेखमा टेलिभिजन विज्ञापनले महिलालाई यस्तै परम्परागतरूपमा देखाउने विषयको चर्चा गरिएको छ (सिग्देल २०६३) । यीबाहेक 'छापामा कलाको स्थान : समाचार र समीक्षाको विवेचना' शीर्षकको लेखमा कला पत्रकारिता ज्यादै धीमा गतिमा रहेको बताउँदै लेखकले नेपाली चित्रकला, रंगमंच, गीत/सङ्गीत जस्ता विधाहरूमा आएको आमूल विकास र परिवर्तन वा नेपाली चलचित्रले भोगेको दुर्दशाबारे छापा माध्यमहरूले समीक्षात्मक भूमिका निर्वाह गर्न नसकेको (घिमिरे युवराज २०६५) तर्क गरेका छन् ।

मुखपत्र र दलीय पत्रकारिता

जर्नलमा विभिन्न राजनीतिक दलको मुखपत्रका साथै दलीय पत्रकारितासँग सम्बन्धित लेख पनि छन् । 'कम्युनिष्ट पार्टीका मुखपत्रहरू : विवरणात्मक विवेचना' शीर्षकको आलेखमा सुरेन्द्र केसी (२०६४) ले पार्टीका मुखपत्रहरू नेपाली कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास, प्रवृत्ति घटनाक्रम र सांगठनिक इतिवृत्तको शोधका लागि भरपर्दो स्रोत भए पनि तिनमा नकारात्मक प्रवृत्ति पनि उक्तिकै रहेको दाबी गरेका छन् । २०१९ सालमा कम्युनिष्ट पार्टीमा विभाजन सुरु भएपछि मुखपत्रहरू कम्युनिज्मको सैद्धान्तिक ज्ञान दिनेभन्दा पनि एक अर्को समूहलाई गालीगलौज गर्न केन्द्रित भएको उनको भनाइ छ । 'साप्ताहिक पत्रिकामा दलीय राजनीति' शीर्षकको आलेखमा साप्ताहिक पत्रिकाको विगत चर्चा गर्दै यी पत्रिकामा दलीय राजनीतिले पाएको प्राथमिकता र त्यसका कारण खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । साप्ताहिक पत्रिकाका पत्रकारहरूको राजनीतिक संलग्नता र राजनीतिक नेतृत्वमा पुग्ने महत्वाकांक्षा, सम्पादक तथा प्रकाशकको दबाब र हस्तक्षेप, व्यक्तिगत लाभ, आर्थिक अभाव, व्यावसायिकताको अभाव जस्ता कुराले साप्ताहिक पत्रिकाको प्रस्तुतिमा पूर्वाग्रह भक्तिके गरेको लेखकको तर्क छ (पाठक २०६४) ।

संक्रमणकालीन मुद्दा

२०६२/२०६३ को जनआन्दोलनलाई विभिन्न मिडियाले फरक शैलीमा समेटे । सरकारी सञ्चारमाध्यम र निजी क्षेत्रका केही मिडियालाई अपवादमा राख्ने हो भने अधिकांश मिडिया लोकतान्त्रिक आन्दोलनको पक्षमा खुलेर आएका थिए । 'लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा नेपाल भाषाका खबरपत्रिका' शीर्षकको आलेखमा *सन्ध्या टाइम्स, देशयमरु इयाः, अप्सरा र लाय्कूले* खेलेको भूमिकाबारे चर्चा गरिएको छ । *सन्ध्या टाइम्स* मूलतः संघीयता र गणतन्त्रको पक्षपाती, *देशयमरु इयाः* शान्तिपूर्ण आन्दोलन र प्रजातन्त्र पुनःस्थापनाको पक्षमा, *लाय्कू* पाक्षिक तत्कालीन अवस्थामा सत्तासिन दरबारकै पक्षमा र *अप्सरा*का अधिकांश सामग्रीहरू बुझिनेखालका नभई दोहोरो भाव वा क्लिष्ट भाषामा सम्प्रेषित गरिएको लेखकको निष्कर्ष छ (डंगोल २०६६ : ७०) । त्यस्तै 'शान्ति प्रक्रियामा दैनिक पत्रिकाको भूमिका' शीर्षकको लेख २०६३ मंसिर ५ गते बृहत् शान्ति सम्झौता भएपछिका ८० दिनमा नेपालका केही प्रमुख दैनिक पत्रिकाले खेलेको भूमिकामा केन्द्रित छ । आठ दलको समाचार प्रस्तुत गर्दा होस् वा शान्ति प्रक्रियासँग जोडिएका समाचारहरूमा, सञ्चारमाध्यमले विधि र प्रक्रियाभन्दा पनि दलहरूकै निर्णयमा साखुल्य हुँदै सकारात्मक भएको लेखकको तर्क छ (क्षेत्री २०६५) । 'संविधान निर्माणबारे *हिमाल*

र 'नेपालको कभरेज' शीर्षकको आलेख भने संघीयता, समावेशीकरण, गणतन्त्र घोषणा, राज्यको पुनर्संरचना, संविधानको प्रारूपलगायत विषयमा म्यागेजिनहरूले कसरी विचार निर्माणको प्रयास गरे भन्नेमा केन्द्रित छ । संविधानसभाको निर्वाचन र संविधान निर्माण, राज्य पुनर्संरचना र संघीयताबारे यी दुई म्यागेजिनको कभरेजमा निश्चित भिन्नता रहेको बताउँदै लेखकले निष्कर्ष निकालेका छन्, "नेपाल साप्ताहिक विचारमूलकभन्दा पनि समाचारमूलक बढी देखिएको छ । ... हिमाल्ले घटनाको रिपोर्टिङभन्दा पनि एजेन्डा अर्थात् अर्थ निर्माणमा विशेष जोड दिएको छ" (क्षेत्री २०६९ : ११८-११९) ।

प्रकाशन गृह, मजदुर हक र श्रमजीवी पत्रकारको अवस्था

२०६४ र २०६५ सालमा नेपालका प्रकाशन गृहहरूमा शृंखलाबद्ध रूपले आन्तरिक द्वन्द्वका घटना भए । 'प्रकाशन गृहभित्रको कलह र मजदुर हक' शीर्षकको लेखले मिडियाभित्रका तिनै आन्तरिक द्वन्द्वका घटना उजागर गर्ने प्रयास गरेको छ । मिडियाको व्यापारिक स्वार्थ र राजनीतिक दलहरूमा मिडियालाई आफ्नो पक्षमा पार्ने मनसायकै कारण द्वन्द्व देखिएको लेखकको तर्क छ (अधिकारी २०६७) । मिडियाभित्र देखा परेका आन्तरिक हक, अधिकारसँग सम्बन्धित नयाँनयाँ समस्या सम्बोधन गर्न अहिले रहेका कानूनी प्राक्धान पर्याप्त नभएकाले तिनलाई परिमार्जन गर्नुपर्ने सुझाव यस लेखमार्फत दिइएको छ । यता 'विद्युतीय सञ्चारमाध्यममा श्रमजीवी पत्रकार कानून कार्यान्वयनको अवस्था' शीर्षकको लेखमा श्रमजीवी पत्रकारलाई कानून विपरीत नियुक्तिपत्रबिना नै काममा लगाइएको, कानूनले तोकेअनुसारको सेवा, सर्त र सुविधा नदिइएको आदि तथ्य केलाइएको छ (ढुंगेल २०६८) ।

उत्तरदायी मिडियाको खोजी

'उद्धरण स्रोतको परिचय र प्रयोग' शीर्षकको लेखले मिडियालाई उत्तरदायी र विश्वसनीय बन्न भक्तभक्तकाएको छ । छ ओटा राष्ट्रिय दैनिक र ११ ओटा साप्ताहिक पत्रिकाको पहिलो पृष्ठका समाचारमा प्रयोग गरिएका उद्धरण स्रोतबारे चर्चा गरिएको लेखमा थुप्रै उदाहरणसहित स्रोत पहिचानको पक्ष विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा समाचारमा उद्धरणको औचित्य र यसको सैद्धान्तिक पक्षबारे चर्चा गर्दै स्रोत पहिचानबारे विश्लेषण गरिएको हो । लेखक पी खरेलका अनुसार :

विषयको जटिलतालाई विचार गरी समाचारमा प्रत्यक्ष उद्धरण प्रयोग गर्ने क्रममा सन्तुलन स्थापित गर्नुपर्दछ । उद्धरण चिह्नभित्र उद्धृत सामग्रीलाई सबल पार्नु अखबारका

पत्रकारको तथ्य र विश्वसनीयतालाई जोखिममा पार्नु हो । पाठकहरूले आधिकारिक स्रोतहरूको माग र चाहना राख्छन् । स्रोतबाट आउने विचार र व्याख्या विश्वसनीय नभएमा पाठकहरू चिन्तित हुन्छन् । उनीहरू स्रोत उल्लेख होस् भन्ने चाहना राख्दछन् (खरेल २०६७ : ५४) ।

त्यस्तै 'भ्रष्टाचारविरोद्ध छापा रिपोर्टिङ' शीर्षकको आलेख भ्रष्टाचार र आर्थिक अनियमितता न्यूनीकरणमा आमसञ्चारमाध्यमको भूमिका विषयमा केन्द्रित छ । पञ्चायतकाल र बहुदलीय प्रजातन्त्रकालमा मिडियाले गरेको भ्रष्टाचारविरोद्धको रिपोर्टिङको तुलना गर्दै भ्रष्टाचारविरोद्धको रिपोर्टिङका समस्या र चुनौतीबारे पनि यस लेखमा चर्चा गरिएको छ (थापा २०६९) ।

इतिहास केलाउने जमर्को

मिडिया अध्ययनमा प्रकाशित केही लेखले नेपालमा पुस्तक र पत्रपत्रिका प्रकाशनका ऐतिहासिक पक्षको चर्चा गरेका छन् । 'नेपाली भाषामा प्रकाशित पत्रपत्रिका (वि. सं. २००८-२०१३)' शीर्षकको आलेखमा यस अवधिमा साहित्यिक पत्रकारिताको राम्रो उपस्थिति रहेको, प्रविधिका हिसाबले रंगीन बनाउने क्रम चलेको, विशेष गरी म्यागेजिनको बाहुल्य रहेको बताउँदै उस बेला प्रकाशित विज्ञापनको अवस्था चित्रण गरिएको छ (अर्याल २०६८) । त्यस्तै 'पोखरामा छापाखाना' शीर्षकको लेखमा नेपालमा छापाखानाको आगमन, पोखरामा छापाखानाको प्रवेश, छापाखानाको विस्तार, छापाखाना र पत्रपत्रिकाको सम्बन्ध, अहिलेको अवस्था उल्लेख छ (पराजुली २०६३) । 'पोखरेली पत्रकारिता : २०१७-२०४६' शीर्षकको लेखमा भने क्षेत्रीय मिडियाको एउटा समयावधिको इतिहास खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । पञ्चायती शासन व्यवस्था रहेको यस कालखण्डमा पत्रपत्रिका प्रकाशित हुने र बन्द हुने क्रम चलिरह्यो । कतिपय पत्रकारले पत्रकारितालाई कमाउने भाँडोको रूपमा प्रयोग गरेका कारण पत्रकारिता क्षेत्र बदनाम भएकोमा लेखकले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् (पराजुली २०६५) । 'नेपाली भाषाको पुस्तक उत्पादन र पुनरुत्पादन प्रक्रिया' शीर्षकको लेखमा भने पुस्तक उत्पादन प्रक्रियाका असमानताका साथै उत्पादन र पुनरुत्पादनमा देखा पर्ने विशिष्टीकरण र व्यावसायीकरणको कमीबारे चर्चा गरिएको छ । सन् १९९० पछि नेपाली भाषाका पुस्तक प्रकाशनको संख्यामा व्यापक वृद्धि भए पनि त्यसको यकिन तथ्यांक निकाल्न भने कठिन रहेको यस लेखमा भनिएको छ (अर्याल २०६६) । 'सूचना विभागको संक्षिप्त इतिहास' शीर्षकको आलेखमा शिव रेग्मीले सूचना विभागको विभिन्न कालखण्डको इतिहास केलाउने जमर्को गरेका छन् (रेग्मी २०६७) ।

सम्पादकीय पठनीयता र अखबारका पाठ

पाठकले नेपाली अखबारका सम्पादकीय कति हदसम्म पठनीय ठहर्‍याएका छन् भन्नेबारे खेतल्ले प्रयास गरिएको छ 'दैनिक पत्रिकाका सम्पादकीयको पठनीयता' शीर्षकको आलेखमा । उक्त लेखमा निर्मलमणि अधिकारी लेख्छन्, "नेपाली अखबारमा प्रकाशित सम्पादकीय कम पठनीय रहेको देखिएको छ । ... तसर्थ आफ्ना सम्पादकीय सामग्रीलाई पठनीय बनाउनका लागि नेपाली अखबारहरूले यथोचित ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ" (अधिकारी २०६८ : १२६) । 'सम्पादकीय संकथन : प्रयोजन र विचलन' शीर्षकको अर्को आलेखमा भनिएको छ, "नेपाली दैनिक अखबारको अवस्था समान रूपमा परिपक्व देखिएको छैन । विशेष शब्द र प्रमुख पदावलीको प्रयोग, प्रस्थापना र पुनस्त्रुतिको सही प्रयोग गरेर मात्र कुनै पनि समस्या, सूचना, भाव वा विचारलाई सही रूपमा प्रकट गर्न सकिन्छ । अध्ययनमा परेका केही सम्पादकीयहरू अखबारकै नाक काट्ने खालका छन् । यस्तो अवस्था रहिरहन दिनुहुँदैन" (अधिकारी २०६७ : ८३) । 'नेपाली अखबारका पाठहरूको संकथन विश्लेषण' शीर्षकको आलेखमा नेपाली अखबारमा प्रयोग भएको भाषाको विषयमा चर्चा गरिएको छ (ढकाल २०६६) ।

समाजशास्त्रीय/मानवशास्त्रीय आयाम

जर्नलमा मिडियासँग जोडिएका समाजशास्त्रीय/मानवशास्त्रीय विषयहरू पनि समेटिएका छन् । 'लौ आयो ताजा खबर : काठमाडौँका हकरहरूबारे अध्ययन' शीर्षकको आलेखलाई यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । यो आलेखमा हकरहरूको लैंगिकता, शैक्षिक अवस्था, उमेर समूह, आम्दानी, स्थायी बसोबास, अतिरिक्त पेसाजस्ता सामाजिक चरहरू केलाउँदै लेखकले हकरहरूको सडक दैनिकी चर्चा गरेका छन् (केसी २०६९) । 'मदन भण्डारी छवि निर्माणमा प्रकाशनको भूमिका' शीर्षकको आलेखमा भने मदन भण्डारीको दासढुंगा दुर्घटनामा निधन भएपछि त्यसका लागि छानविन गर्न गठन भएका आयोगका प्रतिवेदनहरूले सिर्जना गरेका अन्योल र रहस्यलाई छवि निर्माणमा उपयोग गरिएको विषय उठान गरिएको छ । छवि निर्माणमा मिडियाले दिएको कभरेजको के भूमिका रह्यो भन्ने पाटो यसले खुट्ट्याउन खोजेको छ (राई २०६९) । 'साहसिक जीवनगाथा : माओवादी महिलाका युद्ध संस्मरण' शीर्षकको लेखमा सशस्त्र युद्धमार्फत नेपाली समाज रूपान्तरण प्रक्रियामा संलग्न महिलाको भूमिका, अनुभव, दृष्टिकोण र सशक्तीकरणबारे चर्चा छ । माओवादी महिलाका युद्ध संस्मरणसम्बन्धी प्रकाशित पुस्तकहरू दस वर्षको उथलपुथलमा भोगेका अनुभवको एकदमै सानो अंशमात्रै

भएको बताउँदै कैलाश राईले छापामार महिलाहरूले लेखेका संस्मरणहरूमा "...महिलासँग सम्बन्धित सामाजिक-सांस्कृतिक कुरीति विरुद्धका (जस्तै- महिलासँग प्रत्यक्ष जोडिएको मदिरा निषेध, बहुविवाहविरुद्ध अभियान जस्ता) कुनै पनि घटना प्रसंग" उल्लेख नभएको तर्क गरेकी छन् (राई २०७० : ५९) ।

मिडियाका विविध आयाम

यीबाहेक मिडिया अध्ययनमा अरु विषयमा पनि लेख छापिएका छन् । पञ्चायती व्यवस्थाले २०२८ सालमा ल्याएको 'विकासको लागि सञ्चार' अवधारणाभिन्न के कस्तो राजनीति लुकेको थियो भन्ने विषय पनि जर्नलमा समेटिएको छ । यो अवधारणापछिको पञ्चायती राजनीति विशेष गरी सञ्चारमाध्यमको नियन्त्रण गर्नु रहेको लेखकको निष्कर्ष छ (महर्जन २०६६) । कुन्दन अर्याल (२०६६) ले आफ्नो लेखमा नेपाली सन्दर्भमा आमसञ्चार साक्षरताको लेखाजोखा गरेका छन् । 'रिपोर्टर्स क्लब : समाचारीय कारोबारको एक थलो' शीर्षकको लेखमा राजनीति र मिडियाबीचको सम्बन्धको एउटा आयाम देखाउन खोजिएको छ (तिवारी २०६६) । वन्दना ढकाल (२०६८) ले साहित्यिक पत्रिका बारेको शोधमा कुनै नौलो संरचना, प्रस्तुति र निष्कर्ष भेट्न नसकिने निचोड पेश गरेकी छन् । 'नेपाली छापामा तिब्बती शरणार्थीको कभरेज', 'विद्यालयको सामुदायिकीकरण : छापाका विषयको विश्लेषण' र 'ब्रोडसिट दैनिकमा एचआइभी र एड्स' शीर्षकको आलेखहरूबाट एउटा निश्चित विषयलाई मिडियाले के कसरी प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । तिब्बती शरणार्थीको कभरेजलाई नेपाली मिडियाले उच्चस्थानमा राखेको (अर्याल २०६९) र छापा माध्यमले सामुदायिक विद्यालयलाई सकारात्मक ढंगमा चित्रण गरेको (भट्टराई २०६९) तर्क गरिएको छ । त्यस्तै एचआइभीको मुद्दाले नेपाली मिडियामा अझै पनि उचित मात्रामा प्राथमिकता पाउन नसकेको, एचआइभीको मुद्दामा विचार र विश्लेषणभन्दा पनि समाचार र सूचनामूलक सामग्रीहरू बढी प्रकाशित भएको र विचार स्तम्भ र सम्पादकीय केवल औपचारिकता निर्वाह गर्ने गरी मात्रै आएको सचिन घिमिरे (२०६५) ले उल्लेख गरेका छन् ।

विशेष सन्दर्भको महत्त्व

यस जर्नलमा विशेष सन्दर्भ शीर्षकमा त्यतिखेर बहसमा रहेका र अध्ययन गर्नुपर्ने विषय समावेश गरिनु सबल पक्ष हो । तत्कालीन स्थितिमा बहसमा रहेका विषयलाई नै विशेष सन्दर्भ खण्डमा समावेश गरिएका कारण यसले जर्नललाई गहन बनाएको छ । एक हिसाबले यस्तो सामग्री खण्ड समावेश गरेर पत्रकारिताको

इतिहास दस्तावेजीकरण गर्ने काम भएको छ । यो खण्ड पत्रकारिताको तत्कालीन अवस्था हेर्ने एक प्रकारको ऐना हो । यसअन्तर्गत पहिलो अंकमा 'माघ १९ को असर' अन्तर्गत दुई लेख छन् । पहिलो लेखमा त्यति बेला सञ्चारमाध्यमले भैलुनुपरेको सेन्सरसिपबारे सबिस्तार चर्चा गर्दै रघु मैनाली लेख्छन्, "नेपालमा माघ १९ को काण्डपछि नेपाली पत्रकारिता प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष दुवैखाले सेन्सरसिपबाट आक्रान्त भयो । ...प्रत्यक्ष सेन्सरसिपका लागि भूमिका खेल्नेहरू काठमाडौँ उपत्यकामा राज्य, प्रकाशक/व्यवस्थापक र पत्रकार रहे भने काठमाडौँ उपत्यकाबाहिर राज्य, विद्रोही माओवादी, सरकार संरक्षित भिजिलान्ते समूह, प्रकाशक/व्यवस्थापक र पत्रकार जिम्मेवार थिए" (मैनाली २०६३ : १४९) । त्यति बेला मिडियामाथि गरिएको आर्थिक नाकाबन्दी, वितरणमा गरिएको अवरोध, नवीकरणको डर देखाउने जस्ता कार्यद्वारा भएको अप्रत्यक्ष सेन्सरसिपसमेतलाई लेखकले छुटाएका छैनन् । 'विज्ञापनमा एकद्वार नीतिको मार' शीर्षकको दोस्रो लेखमा भने अप्रत्यक्ष सेन्सरसिपको एउटा पाटोबारे विस्तृत व्याख्या छ । सञ्चारमाध्यमलाई तह लगाउन ल्याइएको एकद्वार विज्ञापन नीतिका कारण सञ्चारमाध्यममाथि परेको असरलाई त्यहाँ लेखाजोखा गरिएको छ । एक हिसाबले विरोधी पक्षलाई तह लगाउनकै लागि तत्कालीन सरकारले यस किसिमको नीति ल्याएको चर्चा गर्दै लेखमा त्यस क्रममा भए/गरिएका नीतिगत भ्रष्टाचारको विषयसमेत उठान गरिएको छ (अर्याल २०६३ : १६३) ।

दोस्रो अंकमा विशेष सन्दर्भ छैन भने तेस्रो अंकमा 'मिडिया र कानून' लाई विशेष सन्दर्भको विषय बनाइएको छ जसअन्तर्गत 'सूचनाको हक र यससम्बन्धी नेपाली कानून' र 'श्रमजीवी पत्रकार तथा मिडिया क्षेत्रका श्रमिक कानूनी संरक्षणको बाटोमा' शीर्षकका दुई आलेख छन् । पहिलो लेखमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन आफैँमा उपलब्धि भएको बताउँदै लेखकले संवैधानिक व्यवस्थाभन्दा पनि कानून उदार रहनुलाई सकारात्मक पक्ष मानेका छन् र सुधार गर्नुपर्ने सुझाव दिएका छन् (बस्नेत २०६५) । अर्को लेखमा भने श्रमजीवी पत्रकार ऐनको सबल र कमजोर पक्षको विवेचना गरिएको छ (बडाल २०६५ : २०८) । २०५१ सालमा बनेको यो ऐनको एउटा दफाबाहेक कुनै पनि दफा कार्यान्वयन नभएको अवस्थामा २०६४ सालमा संशोधन गरिएका कारण तत्कालीन स्थितिमा बहस भइरहेको बेला प्रकाशित यो लेखमा लेखकले संशोधनपछिको ऐनको सबल र दुर्बल पक्ष केलाएका हुन् ।

चौथो अंकमा पनि विशेष सन्दर्भ उल्लेख छैन तर पाँचौँ अंकमा विशेष सन्दर्भअन्तर्गत मिडिया अनुसन्धान सम्मेलन २०१० मा प्रस्तुत पाँच ओटा लेख

समावेश गरिएका छन् ।^२ अधिल्ला अंकहरूमा जस्तो यो अंकमा विशेष सन्दर्भ कुनै निश्चित विषयमा केन्द्रित छैन । विशेष सन्दर्भको यो खण्डमा 'राष्ट्रियता, मिडिया र राष्ट्रवाद', 'ब्रोडसिट दैनिकमा व्यापारिक समाचारको अर्थराजनीति', 'नेपालमा चलचित्र उद्योगको उदय : शाही नेपाल चलचित्र संस्थानको गठन र विघटनको कथा (२०२८-२०५०)', 'जनजाति चलचित्र र भाषिक-सांस्कृतिक पहिचान', र 'रेडियोमा पुस्तक : निरन्तरताको खोजीमा' शीर्षकका लेख छन् । पहिलो लेख मिडिया अनुसन्धान सम्मेलन २०१० मा प्रस्तुत विशेष मन्तव्य हो । यो लेखमा मिडिया र प्रेसको अवधारणादेखि मिडिया र राष्ट्रियताको सम्बन्ध केलाउँदै राष्ट्रियताका लागि कस्तो संवादकर्मी हुनुपर्छ भन्ने विषयमा चर्चा छ । साथै यो विषयमा थप बहस हुनुपर्ने सुभावा लेखमा आँल्याइएको छ (लाल २०६७) । दोस्रो आलेखमा सञ्चारमाध्यमहरू तीव्र भूमण्डलीकरणको हिस्सा भइरहेको र यसले गर्दा मिडिया पूर्णरूपमा व्यापारिक (कर्पोरेट) र नाफामूलक उद्योगमा रूपान्तरित हुँदै गएको तर्क गरिएको छ (क्षेत्री २०६७) । तेस्रो आलेखमा शाही नेपाली चलचित्र संस्थानले चलचित्र क्षेत्रमा दिएको योगदान र यसले सफलता पाउन नसक्नुका कारणहरू खोतलखातल पारिएको छ । "शानेचसंको काम व्यापार हो वा सार्वजनिक सेवा हो भन्ने कुरा सधैं विवादको विषय बनिरह्यो" लेखकको निष्कर्ष छ (महर्जन २०६७ : १६८) । चौथो लेखमा जनजाति चलचित्र र भाषिक-सांस्कृतिक पहिचानको विषयमा चर्चा छ (अजीत २०६७) । पाँचौँ आलेखमा पुस्तक प्रकाशन कार्यमा संलग्न प्रकाशन गृह, पुस्तक बिक्रेता र प्राज्ञिक गैरसरकारी संस्थाहरू पाठक बढाउने अभियानमा लागेको चर्चा गर्दै भनिएको छ, "एफएम रेडियोमा पुस्तकसम्बन्धी कार्यक्रम पनि पाठक बढाउने माध्यम हुन सक्छ । यसैले पुस्तक प्रकाशन र लेखनमा रूचि राख्ने केही व्यक्तिले आफैं विज्ञापन खोजेर रेडियोमा कार्यक्रम चलाएका छन्" (पन्थी २०६७ : २३९) ।

छैटौँ अंकमा विशेष सन्दर्भमा संविधान सभाबारे छापाको कभरेज छनोट गरिएको छ । 'संविधानसभाको सन्दर्भ : मधेसका सवालबारे छापामा बहस' लेखमा नेपाली मिडियाले मधेसका विषयलाई प्राथमिकता दिएको, मधेस प्रदेशबारे मिडियामा बहस भएको तर मधेस प्रदेशको औचित्य पुष्टि गर्न ती बहस पर्याप्त नभएको चर्चा छ (विष्ट २०६८) । 'नेवार समुदायमा संविधान निर्माणसम्बन्धी बहस : *सन्ध्या टाइम्स*को कभरेज' लेखमा *सन्ध्या टाइम्स*ले संविधान निर्माण विशेष गरी संघीयताबारे नेवार समुदायबीच के कस्तो बहस गरिरहेको छ भन्ने देखाउन खोजिएको छ ।

^२ मार्टिन चौतारीले २०६६ चैत १२-१३ मा काठमाडौँमा मिडिया अनुसन्धान सम्मेलन २०१० आयोजना गरेको थियो ।

"समग्रमा यस पत्रिकाले नेवा: राज्य कस्तो हुनुपर्छ वा यसको सीमा के-कति हुनुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा कुनै अडान वा निश्चित दृष्टिकोण नदिइकन विविधखालका विचारलाई स्थान दिएको छ" लेखक महर्जन (२०६८ : २११) भन्छन् । संविधानसभामा संविधान निर्माणबारे गहन छलफल भइरहेका बेला ती विषयलाई सञ्चारमाध्यमले के कसरी उठाएका छन् भनेर खोजबिन गरी बाहिर ल्याउन खोज्नु अत्यन्तै सान्दर्भिक र सकारात्मक कदम हो ।

सातौँ अंकमा विशेष सन्दर्भअन्तर्गत क्षेत्रीय मिडियाले स्थान पाएको छ । यो खण्डअन्तर्गत प्रकाशित लेखहरूले काठमाडौँ बाहिरको पत्रकारिताको तस्बिर उजागर गरेका छन् । 'वीरगञ्जका रेडियोको आर्थिक पक्ष' शीर्षकको लेखमा वीरगञ्जमा रेडियो स्थापना र लगानीको पृष्ठभूमि केलाउँदै त्यस्ता रेडियो सञ्चालनको आर्थिक आधार खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । भारतीय विज्ञापन बजार, स्थानीय स्रोत र काठमाडौँको भर नै सञ्चालनको आर्थिक आधार रहेको सन्दर्भमा रेडियो सञ्चालनका लागि आर्थिक चुनौती र सम्भावनालाई समेत लेखकले व्याख्या गरेका छन् (अधिकारी २०६९) । स्थानीय सामग्रीहरूले भने यस्ता रेडियोमा उल्लेख्य स्थान पाउन सकेका छैनन् जुन कुरा 'कैलालीका रेडियोमा स्थानीय सामग्री' शीर्षकको लेखबाट बुझ्न सकिन्छ । यसका लेखक एकिन्द्र तिमिल्सिनाका अनुसार "कैलालीका एफएम रेडियोहरूले स्थापनाकालमा राखेका उद्देश्य र अध्ययनका क्रममा स्टेसनले उपलब्ध गराएका सामग्री हेर्दा रेडियोहरूले उद्देश्यअनुसारका स्थानीय सरोकारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकेका छैनन्" (तिमिल्सिना २०६९ : २१४) । 'डडेल्धुराको पत्रकारिता : दैनिक अखबारबारे अध्ययन' शीर्षकको लेखमा कुनै स्थान विशेषको मिडियाको विशेषता केलाएर क्षेत्रीय मिडियाको चित्रण गर्न खोजिएको छ । स्थानीय पत्रिकाका कमजोरीबारे चर्चा गर्दै लेखक पदमराज जोशी लेख्छन्, "अखबारमा सम्पादकीय नै नलेखेर काम चलाउनु, शनिबार अखबार प्रकाशित नगर्नु, स्रोत उल्लेख नगरी काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने अखबारमा छापिएका लेख हुबहु छाप्नु, नेपाली काँग्रेसका वरिष्ठ नेता शेरबहादुर देउवाका भाषणलाई प्राथमिकता दिनु, विदेशका समाचार कम छाप्नु यहाँ (डडेल्धुरा) का पत्रकारिताका विशेषता हुन्" (जोशी २०६९ : २३१) । यी लेखले काठमाडौँबाहिरका सञ्चारमाध्यम कसरी चलिरहेका छन् भन्ने कुरामात्रै देखाउँदैनन्, तिनले के कस्ता विषयवस्तु कसरी पस्किरहेका छन् भन्ने पनि प्रस्ट्याएका छन् । यो खण्डमा पूर्वी नेपालको कुनै सञ्चारमाध्यम विशेषलाई पनि समेट्न सकेको भए सुनमा सुगन्ध हुन्थ्यो ।

आठौँ अंकमा नेपाली म्यागेजिनलाई विशेष सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा समावेश गरिएका चार लेखमध्ये एउटा लेखमा कुनै विशेष

कालखण्डका साहित्यिक पत्रिकाहरूको खोजबिन गर्ने प्रयास गरिएको छ । अन्य तीन ओटा लेख कुनै निश्चित म्यागेजिनका विषयमा केन्द्रित छन् । 'नेपाली भाषामा प्रकाशित साहित्यिक तथा विधागत म्यागेजिनको प्रारम्भिक रूपरेखा (वि.सं. १९५९-२०१७)' शीर्षकको लेखमा नेपाली भाषामा प्रकाशित साहित्यिक तथा विधागत म्यागेजिनको अवस्था देखाउन खोजिएको छ । २०१७ सालअघि प्रकाशित म्यागेजिनहरूको विशेषता केलाउनुका साथै तिनको पृष्ठभूमि र त्यस समय भएका नियन्त्रणका घटनालाई पनि लेखमा चर्चा गरिएको छ । लेखमा म्यागेजिन प्रकाशनका उद्देश्य र बिक्री वितरणको चुनौती त केलाइएको छ नै, केही विषयगत म्यागेजिन भनेर उद्योग, महिला जस्ता केही पत्रिकाको चर्चा पनि गरिएको छ (कोइराला, अर्याल र मिश्र २०७०) । 'उद्यमी बनाउने उद्योगको प्रयास', 'स्वास्नीमान्छे' म्यागेजिन : सुधारवादी महिला जागरणको नमूना', 'रूपरेखाको अर्को रूप : पञ्चायत राजनीतिको प्रचारमा साहित्यिक पत्रिका' शीर्षकका लेखमा कुनै निश्चित म्यागेजिनको के कस्तो भूमिका रह्यो भन्ने कुरा मापन गर्न खोजिएको छ । "उद्योगले समाचार, लेख, सम्पादकीय अनि विज्ञापनमार्फत उद्योग व्यापारको विकास गर्न खोजेको" (रेग्मी २०७० : १०५) छ । त्यस्तै (स्वास्नीमान्छे) म्यागेजिनमा प्रकाशित विचार लेख र साहित्य खण्डका सामग्रीले त्यो समयका महिलाका अवस्था, समस्या, चुनौती तथा नयाँ राजनीतिक व्यवस्थामा आएका अवसरबारे थुप्रै कुरा भन्छ । धर्म, शास्त्र, परम्पराका नाममा भइरहेका थुप्रैखाले असमान, व्यवस्थामाथि प्रश्न गर्ने प्रारम्भिक चरणको काम यो म्यागेजिनले गरेको" निष्कर्ष अर्का लेखक विष्ट (२०७० : १४०) ले प्रस्तुत गरेका छन् । रूपरेखाको प्रकाशन कसरी सुरु भयो र यसमा तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाको प्रभाव कसरी पत्थो अनि पञ्चायती राजनीतिले के कस्तो स्थान पायो भन्ने कुराको सविस्तार चर्चा पनि अर्को लेखमा छ । यसमा रूपरेखाले पञ्चायत राजनीतिको प्रचार गरेको लेखक रमेश राई (२०७०) को निष्कर्ष छ ।

सामग्री विश्लेषणको प्रभुत्व

अधिकांश लेख सामग्री विश्लेषण, विश्लेषणात्मक र अन्तर्वार्ता विधिका आधारमा तयार पारिएका छन् । तीमध्ये पनि सबैभन्दा बढी सामग्री विश्लेषण (कन्टेन्ट एनालिसिस) विधिकै आधारमा तयार भएको पाइन्छ । जर्नलमा प्रकाशित ६१ ओटा लेखको विधिलाई केलाउँदा १९.६७ प्रतिशत लेख सामग्री विश्लेषणका आधारमा मात्रै लेखिएका छन् । 'लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा नेपाल भाषाका खबरपत्रिका', 'नेवार समुदायमा संविधान निर्माणसम्बन्धी बहस : सन्ध्या टाइम्सको कभरेज',

'संविधान निर्माणबारे हिमाल र नेपालको कभरेज', 'विद्यालयको सामुदायिकीकरण : छापाको विषयको विश्लेषण', 'कैलालीका रेडियोमा स्थानीय सामग्री', 'डडेल्धुराको पत्रकारिता : दैनिक अखबारबारे अध्ययन' जस्ता लेखलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । यसबाहेक २७.८६ प्रतिशत लेखमा भने बहु विधि प्रयोग गर्ने क्रममा सामग्री विश्लेषण पनि अपनाइएको पाइन्छ । जस्तो 'राजा ज्ञानेन्द्रको शासनकाल र सञ्चारमाध्यममा सेन्सरसिप', 'शान्ति प्रक्रियामा दैनिक पत्रिकाको भूमिका' जस्ता लेखमा अन्तर्वार्ताका साथै सामग्री विश्लेषण विधि पनि अपनाइएको छ ।

सामग्री विश्लेषणपछि जर्नलमा विवरणात्मक/समीक्षात्मक लेखहरू बढी छन् । जस्तो 'पोखरामा छापाखाना', 'कम्युनिष्ट पार्टीका मुखपत्रहरू: विवरणात्मक विवेचना', 'मिडियाको लोकतन्त्रीकरण र सामाजिक आन्दोलन' जस्ता लेखलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । अन्तर्वार्तालाई मुख्य विधि बनाएर लेखिएका लेख ४.९१ प्रतिशत छन् भने अन्य २९.५० प्रतिशत लेखमा अन्य विधिसँगै अन्तर्वार्ता विधि पनि अपनाएको पाइन्छ । सर्वेक्षण (३.२७ प्रतिशत) र डिस्कोर्स एनालिसिस (३.२७ प्रतिशत) गरिएका लेख बराबरी छन् । 'नेपाली सन्दर्भमा आमसञ्चार साक्षरता' शीर्षकको लेखचाहिँ फोकस ग्रुप डिस्कसनलाई मुख्य आधार बनाएर तयार पारिएको छ । त्यस्तै कतिपय लेख अनुभवलाई नै मुख्य आधार बनाएर लेखिएको छ । जस्तो पहिलो अंकको 'ग्रामीण पत्रकारिता : अहिलेको सन्दर्भमा' शीर्षकको लेखमा भनिएको छ, "मुख्यतः आफ्नो जीवनका भोगाइ वा अनुभव र अवलोकनमा आधारित भएर लेखिएको यो लेख तयार पार्ने क्रममा विभिन्न पूर्व प्रकाशित वा अप्रकाशित पुस्तक, लेख र प्रतिवेदनहरू पनि अध्ययन गरिएको छ" (कसजू २०६३ : ३) । त्यही अंकमा प्रकाशित 'एफएम रेडियो व्यवस्थापन : अवसर र चुनौती' शीर्षकको लेख पनि अनुभवमा आधारित भएरै लेखिएको छ । विगतको अनुभवले भावी चुनौतीलाई व्यवस्थित गर्दै अघि बढ्न सघाउ पुग्ने बताउँदै लेखक आफैले उल्लेख गरेका छन्, "यो लेखमा रेडियो व्यवस्थापकका रूपमा आफूले महसुस गरेका चुनौतीहरूलाई अघि सारेको छु । ... मेरो लेख अनुभवमा आधारित छ" (गुरागाई २०६३ : ७४-७५) ।

जर्नलमा छापिएका धेरैजसो लेख गुणात्मक विधिमा आधारित छन् । गुणात्मक आधारमा लेखिएका लेखलाई पनि तथ्यांकले आड दिँदै गुणात्मक र संख्यात्मक दुवै विधि प्रयोग गरिएका लेखलाई प्राथमिकताका साथ छाप्न सक्तियो भने जर्नलको प्राज्ञिक महत्त्व अझै बढ्ने निश्चित छ । मिडिया अध्येता उज्ज्वल प्रजापतिले यस जर्नलमा सैद्धान्तिक क्रमवर्कमा रहेर लेखिएका अनुसन्धानात्मक लेखको आवश्यकता औँल्याउँदै त्यस्तो लेख प्रकाशन गर्न सक्तियो भने जर्नलको

महत्त्व अभै बढ्ने बताएका छन् ।^३ धेरैजसो लेखमा कुन विधिमा आधारित भएर लेखिएको हो भन्ने नै खुलाइएको छैन । जर्नल सम्पादक प्रत्यूष वन्तको भनाइमा "लेखमा अनुसन्धान विधि खुलाउनैपर्छ भन्ने छैन । प्राज्ञिक लेखन सबै एउटै ढर्रामा हुँदैन तर अनुसन्धान भनेपछि कुनै विधिचाहिँ हुन्छ" ।^४ विधि नखुलाइकन अनुसन्धान पत्र/आलेख लेख्ने प्रचलन भए पनि आफूले प्रयोग गरेको विधि खुलाइदिँदा पाठकलाई बुझ्न सजिलो हुन्छ । त्यतिमात्र होइन, कतिपय लेखमा चाहिँ विधि खुलाए पनि लेखमा भने त्यस्तो विधि अपनाइएको महसुस हुँदैन । जस्तै 'नेपाली छापामा तिब्बती शरणार्थीको कभरेज' शीर्षकको लेखलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । लेखमा सामग्री विश्लेषण र सर्वेक्षण विधि अपनाइएको उल्लेख गरे पनि पढ्दा सर्वेक्षण विधिको छनक नै पाइँदैन ।

टिप्पणीमा विविधता

जर्नलले सुस्को अंकदेखि नै मिडियाका विविध आयामबारे विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरुको टिप्पणी समेट्दै आएको देखिन्छ । पहिलो अंकमा लालदेउसा राई, रामकृष्ण रेग्मी र मञ्जु मिश्रका एउटै विषयवस्तुमा केन्द्रित तीन बगलाबगलै टिप्पणी छन् । र, यी टिप्पणीले विश्वविद्यालयमा पत्रकारिता शिक्षामा स्नातकोत्तर तह सुरु गर्दाका समस्या र चुनौती प्रस्ट्याएका छन् । राई (२०६३) ले रत्नराज्य क्याम्पसमा आमसञ्चार शिक्षाको आफ्नो अनुभवमूलक टिप्पणी यहाँ उतारेका छन् । रेग्मीले आमसञ्चार शिक्षाको परिवेशको चर्चा गर्दै कान्तिपुर सिटी कलेजमा यसको अध्यापन कसरी सुरु गरियो भन्ने विषय उठाएका छन् । उनका अनुसार "विश्वका अन्य देशमा आमसञ्चार शिक्षाको प्रारम्भ भाषासँग जोडेर भएजस्तै एक अर्थमा त्यही क्रम नेपालमा पनि देखिएको हो" (रेग्मी २०६३ : २३२) । सिजेएमसीमा पत्रकारिता तथा आमसञ्चारको स्नातकोत्तर तह सञ्चालन गर्दा भोग्नुपरेको कठिनाइ उल्लेख गर्दै मञ्जु मिश्रले लेखेकी छन्, "वास्तवमा प्रारम्भिक दिनमा विद्यार्थी बस्ने मेच, बोर्ड र रसमा आफूले पढेका रसियन किताबबाहेक कलेजमा केही थिएनन् तर अहिले त्यस्तो अवस्था छैन" (मिश्र २०६३ : २३९-२४०) । यीबाहेक केदार शर्माको 'सफलताको शिकार', चंकी श्रेष्ठको 'नेपाली आमसञ्चारमाध्यममा भाषिक त्रुटि', खिम घलेको बहुलवादी मिडियाका लागि अनिज', प्रतीक डेसुर तामाङको 'तामाङ सञ्चार समूहमाथि एक दृष्टि' शीर्षकमा टिप्पणी पनि यही अंकमा प्रकाशित छन् ।

^३ २०७० माघ २३ गते गरिएको कुराकानी ।

^४ २०७० पुस २६ गते गरिएको कुराकानी ।

जर्नलमा विषयगत पत्रकारिताका आयाम देखाउने प्रयासस्वरूप पनि टिप्पणीलाई समावेश गरेको पाइन्छ । दोस्रो अंकमा प्रकाशित विजय घिमिरेको 'नेपालमा आर्थिक पत्रकारिता', सुशील कोइरालाको 'नेपाली मिडियामा स्वास्थ्य', सुजीत महतको 'वीरगञ्जको पत्रकारिता : नामभन्दा बढनाम बढी' शीर्षकका लेखहरू यसका उदाहरण हुन् । मोहन मैनालीले 'पत्रकारिता तालिम : फल लाग्न पनि सक्छ, नलाग्न पनि सक्छ' शीर्षकको लेखमा विभिन्न किसिमका पत्रकारिता तालिमका साथै त्यसको प्रभाव र परिणामबारे चर्चा गरेका छन् । तालिमको परिणामबारे उनको टिप्पणी छ, "तालिमले केही पनि दिएको छैन भन्ने होइन । तालिम पाएका धेरै पत्रकारले आफूले राम्रो काम गरेका छन् । आफूले सिकेको सीप अरुलाई सिकाएका छन् । पत्रकारहरूले आफूले लिएका राम्रा तालिम अहिले पनि सम्भिरहेका छन्" (मैनाली २०६४ : २२२-२२३) ।

तेस्रो अंकमा प्रकाशित सुधीर शर्माको 'नेपालमा म्यागेजिनकारिता : अनुभूति र टिपोट', रमा पराजुलीको 'न्यूजस्म संस्कृति : तीन ठाउँको अनुभव' जस्ता लेख प्रकाशित गरेर विशिष्टीकृत पत्रकारिताको महत्त्व देखाउन खोजिएको छ । शर्माले लेखमा म्यागेजिनको विकास विशेष गरी २०४६ सालपछि फस्टाएको उल्लेख गर्दै यसमा विद्यमान चुनौतीको चर्चा गरेका छन् । म्यागेजिनकारिताको विश्लेषण कौशलबारे शर्मा लेख्छन् :

भन्ने गरिन्छ, म्यागेजिनकारिता गरेका पत्रकार अन्य पत्रिकामा पनि सजिलै फिट हुन्छन् तर अन्यत्र काम गरेका जो कोही पत्रकार म्यागेजिनमा अम्यस्त नहुन सक्छन् । कारण के भने म्यागेजिनकारिताले विश्लेषणात्मक क्षमता बढाउन मद्दत गर्छ । कुनै पनि मुद्दालाई अंशअंशमा होइन, समग्रमा विश्लेषण गर्नेतिर अभिप्रेरित गर्छ । र, यही यसको सबल पक्ष पनि हो (शर्मा २०६५ : २३२) ।

जर्नलमा टिप्पणीअन्तर्गत केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मको पत्रकारिता समावेश छ भने अनुसन्धानात्मक रिपोर्ट पनि समावेश छ । तेस्रो अंकमा प्रकाशित सरस्वती कार्कीको 'पैसामुखी पत्रकारिता : विराटनगरको अनुभव', निर्मलमणि अधिकारीको 'नेपालमा मिडिया नीतिशास्त्र अध्ययन', सौरभको 'वर्जनाका एकानब्बे शब्दहरू', गणेश राईको 'शैक्षिक समाचार बिट र शिक्षा पत्रकार समूह' र हर्षमान महर्जनको 'सरकारी सञ्चारमाध्यमबारे उच्चस्तरीय मिडिया आयोग २०६३ : एक टिप्पणी' शीर्षकका लेख यसैका उदाहरण हुन् । चौथो अंकमा टिप्पणी खण्डअन्तर्गत शिव गाउँलेको 'नेपालमा खोज पत्रकारिताका चुनौती', संगीता लामाको 'नेपाल पत्रकार महासंघको चुनाव र महिला उम्मेदवार', सीके लालको 'नेपाली सञ्चारको गज्जागोल'

र अर्जुन पन्थीको 'मिडिया सर्वेक्षण : एक सिंहावलोकन' शीर्षकका लेख छन् । गाउँलेले खोज पत्रकारिताको चुनौतीको चर्चा गर्दै लेखेका छन् :

खोज पत्रकारिताको विकासका बारेमा हामी भर्खरै बामे सन् अवस्थामा छौं भन्दा फरक पर्दैन । यस कलिलै अवस्थामा पनि केही सकारात्मक प्रयासहरू देखिन थालेका छन् । आगामी दिनमा पेशाप्रति प्रतिबद्ध पत्रकारलाई तालिम र काम गर्ने अवसर उपलब्ध गराउने हो भने हामीले परिणाम पाउन लामो प्रतीक्षा गर्नुपर्दैन (गाउँले २०६६ : २१५) ।

त्यस्तै पाँचौँ अंकमा दीपकजंग हमालको 'नेपाली टेलिभिजनमा नागरिक पत्रकारिता', रवीन्द्र मिश्रको 'सार्वजनिक हित, प्रयोग र पत्रकारिता' र तुलानारायण साहको 'मिथिलाको पत्रकारितामा द्वन्द्वका कारणहरू' शीर्षकका लेख छन् । यसरी जर्नलले टिप्पणी खण्डअन्तर्गत विभिन्न क्षेत्रका विज्ञलाई आफ्नो धारणा सार्वजनिक गर्ने मञ्च उपलब्ध गराएको देखिन्छ । त्यतिमात्र होइन, टिप्पणीमार्फत सैद्धान्तिक पक्षमा समेत बहस चलाउन पनि खोजिएको छ । छैटौँ अंकमा प्रकाशित सीके लालको 'सत्तावृत्त र मिडियाको अर्थ राजनीति : एक विहंगम दृष्टि', राजेन्द्र महर्जनको 'मिडियाको वर्गचरित्र र वर्चस्व' र बबिता बस्नेतको 'साप्ताहिक पत्रिकाको राजनीतिक, आर्थिक र व्यावसायिक पक्ष' शीर्षकका लेख यसका उदाहरण हुन् ।

सातौँ अंकमा प्रकाशित विनोद ढुंगेलको 'पत्रकार महासंघको संस्थागत विकासका लागि वैकल्पिक अवधारणा', कुमार पाण्डेको 'पूर्वउर्जा मन्त्री गोकर्ण विष्टको कामबारे मिडिया रिपोर्टिङ : भ्रम र यथार्थ' शीर्षकका लेखले फरक पाटो देखाएका छन् भने आठौँ अंकको विनयकुमार कसजूको 'सूचनाको हकसम्बन्धी कानून कार्यान्वयन र राष्ट्रिय सूचना आयोगको भूमिका' शीर्षकको टिप्पणीले कानून बने पनि कार्यान्वयनमा हुने जटिलता उजागर गरेको छ । निश्चित विषयका विशेषज्ञको टिप्पणीले सम्बन्धित विषयको विभिन्न आयाम बुझ्न सहयोग पुगेको छ । यो खण्डमा सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूलाई नै यो स्थान दिनु उपयुक्त हुन्छ जसको लेखले त्यो विषयमा एक किसिमको आधिकारिकता देओस् ।

विविध

मिडिया अध्ययनमा पहिलो अंकदेखि नै संस्मरणलाई पनि स्थान दिँदै आएको पाइन्छ । अंक आठसम्ममा १८ ओटा संस्मरण छापिएका छन् । पहिलो अंकमा बीबीसी नेपाली सेवामा लामो समय पत्रकारिता गरेका खगेन्द्र नेपाली; *जनआस्था*, *युगसंवाद*, *कान्तिपुर* जस्ता पत्रिकामा राजनीतिक रिपोर्टिङ गरेका गुणराज लुइँटेल र *महानगर*, *नेपाल समाचारपत्र* जस्ता पत्रिकामा हुँदै *नेपाल* म्यागेजिनमा

काम गरिरहेकी यशोदा तिम्सिनाको पत्रकारितासम्बन्धी संस्मरणहरू छन् । यी तीनओटै संस्मरण रोचक छन् । त्यसपछिका विभिन्न अंकमा श्याम श्रेष्ठ, सौरभ, गोविन्द वर्तमान, दीपा गौतम, राजेन्द्र पराजुली, आन्विका गिरी, खगेन्द्र संग्रौला, केदार शर्मा, वात्स्यायन, मनिषा गौचन, लीलानाथ गौतम, घमराज लुईटेल र रोजिना सिटौलाका संस्मरण छन् । संग्रौलाका भने पाँचौँ अंकमा स्तम्भ लेखन र छैटौँ अंकमा वाम प्रकाशनसँगको सम्बन्धका विषयमा दुई ओटा संस्मरण छापिएका छन् । *मिडिया अध्ययन*मा खगेन्द्र नेपाली, वात्स्यायन, खगेन्द्र संग्रौला जस्ता पुराना र अनुभवी व्यक्तिका मात्र संस्मरण छापिएका होइनन्, रोजिना सिटौला, आन्विका गिरी जस्ता नयाँ पुस्ताका अनुभव पनि प्रकाशित छन् । हरेक मानिसको संस्मरण आफैमा रोचक भए पनि जर्नलमा भने कुनै एउटा ऐतिहासिक कालखण्डलाई प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरूको संस्मरणलाई ठाउँ दिनु उपयुक्त हुन्थ्यो ।

जर्नलको पहिलो र तेस्रो अंकमा मात्रै अन्तर्वार्ता समावेश छ । पहिलो अंकमा प्रेस काउन्सिल नेपालका अध्यक्ष राजेन्द्र दाहालको अन्तर्वार्ता छ भने तेस्रो अंकमा बीबीसी नेपाली सेवाका सम्पादक रवीन्द्र मिश्र र कम्युनिकेसन कर्नरकी अध्यक्ष मन्टेश्वरी राजभण्डारीको अन्तर्वार्ता छापिएको छ । पछिल्ला दुवै अन्तर्वार्ता रेडियोसँग सम्बन्धित छन् । सार्वजनिक लेखनमा कमै आउन चाहने व्यक्तिको एक्सक्लुसिभ अन्तर्वार्तालाई जर्नलमा ठाउँ दिन आवश्यक छ । साथै त्यस्ता अन्तर्वार्तामार्फत मिडियाका विविध पाटो उजागर गर्न सकिए अन्तर्वार्ताले जर्नलको महत्त्व पनि बढाउन सक्छ ।

त्यस्तै जर्नलको पहिलो अंकमा देवराज हुमागाईंको 'नेपाली मिडियाका पुस्तक उत्पादनदेखि उपयोगसम्म' शीर्षकको आलेखलाई प्रतिवेदन खण्डको रूपमा समावेश गरिएको छ । यस्ता लेखलाई आलेखकै रूपमा प्रस्तुत गरेर प्रतिवेदन खण्डमा महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक दस्तावेज र सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट कुनै खास विषयको अध्ययन गर्न गठित समिति र कार्यदलको प्रतिवेदनको सारसंक्षेपलाई यो खण्डमा राख्दा राम्रो हुने देखिन्छ । यसले ऐतिहासिक विषयवस्तुको दस्तावेजीकरण पनि गर्छ । जर्नलको चौथो अंकमा 'मदन पुरस्कार पुस्तकालयका सामग्री : अनुसन्धानका सम्भावना' शीर्षकमा प्रकाशित साजन सुवेदीको लेखलाई अभिलेख खण्डअन्तर्गत प्रकाशित गरिएको छ । आगामी दिनमा अभिलेख खण्ड र प्रतिवेदनलाई एकै स्थानमा समेट्दा यसको सान्दर्भिकता बढ्न सक्छ ।

जर्नलको दोस्रो अंकमा नेपाली प्रेस स्वतन्त्रतासम्बन्धी र पाँचौँ अंकमा नेपालमा अनलाइन मिडियासम्बन्धी सामग्रीको सूची प्रकाशित गरिएको छ । यस्ता सूची तयार पार्ने काम आफैमा अनुसन्धान नभए पनि अनुसन्धान प्रक्रिया थालनीको जग

हो । छरिएर रहेका सामग्रीबारे ज्ञान दिने भएकाले यस्ता सामग्री जर्नल वा अनलाइनमार्फत कुनै न कुनै हिसाबबाट बाहिर आउनुपर्छ । जर्नलमा लेखहरूलाई बढी प्राथमिकता दिएर यस्ता सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई अनलाइनमा राख्न पनि सकिन्छ । यसो गर्दा अद्यावधिक गर्न पनि सजिलो हुन्छ ।

जर्नलको सबै अंकमा पुस्तक समीक्षा खण्ड राखिएको छ । यद्यपि अंग्रेजीमा लेखिएका पुस्तकको समीक्षा एकदमै कमैमात्र प्रकाशित छन् । आठ अंकसम्ममा तीन ओटा मात्रै त्यस्ता पुस्तकको समीक्षा भएको छ । परशुराम खरेलको *पोलिटिकल कम्युनिकेसन : मिडिया मेसेज एन्ड मिनिङ*, माइकल विल्मोरको *डेश्लपिड अल्टरनेटिभ मिडिया ट्रेडिसन्स इन नेपाल* र धर्म अधिकारीको *अकम्यासनेट जर्नालिष्ट : द लाइफ एन्ड टाइम्स अफ भारतदत्त कोइराला* शीर्षकका अंग्रेजी पुस्तकले जर्नलमा स्थान पाएका हुन् । नेपालीमात्र होइन, अंग्रेजी भाषामा लेखिएका पुस्तकको पनि उत्तिकै समीक्षा गर्न आवश्यक छ । बजारमा मिडियासम्बन्धी धेरै पुस्तक आएकाले समीक्षाका लागि निश्चित मापदण्ड बनाउँदा उपयुक्त हुन्छ ।

पुस्तक समीक्षा गर्दा कतिपय समीक्षामा पुस्तकको कमीकमजोरीमात्रै औल्याइएको छ । यदि राम्रो पुस्तक छैन भने त्यस्तो पुस्तकको समीक्षा नगराउनु नै उपयुक्त हुन्छ । किनकि समीक्षा प्रकाशित गरेर पढ्ने बानी बसाल्नु पनि जर्नलको एउटा उद्देश्य हुनुपर्छ । जर्नलका एक सम्पादक हर्षमान महर्जनको भनाइमा "वर्षभरि प्रकाशित भएकामध्येबाट समीक्षाका लागि राम्रा किताब छान्ने गरिन्छ । र, समीक्षकलाई पुस्तकको राम्रो र नराम्रो दुवै पक्षको चर्चा गरिदिन आग्रह गरिन्छ । त्यसो गर्दा कहिलेकाहीँ कुनै पुस्तकमा नकारात्मक पाटो धेरै आएको पनि महसुस भएको छ" ^५

सुधार गर्नुपर्ने पक्ष

मिडियाको अध्ययन गर्ने क्षेत्र बहुआयामिक छ भन्ने कुरा देखाउने प्रयास गरे पनि मिडियाका त्यस्ता धेरै क्षेत्र जर्नलले समेट्न सकेको छैन । त्रिभुवन विश्वविद्यालयका उप-प्राध्यापक ऋषिकेश दाहालका अनुसार, "अनलाइन पत्रकारितासम्बन्धी कुनै पनि विषयलाई *मिडिया अध्ययन*ले छोएकै छैन जबकि नेपालमा अनलाइन पत्रकारिताको इतिहास एक दशक नाघिसकेको छ" ^६ जर्नलको सम्पादकीय नीतिभन्दा पनि मिडियाको क्षेत्रमा अनुसन्धानको कमी भएकैले त्यस्ता कतिपय

^५ महर्जनले २०७० मंसिर ३० गते मार्टिन चौतारीमा आयोजित छलफल कार्यक्रममा व्यक्त गरेका विचार ।

^६ २०७० माघ २० गते गरिएको कुराकानी ।

विषय जर्नलमा छुट्टन गएको देखिन्छ । त्यसो त छापा विषयको अनुसन्धान गर्न पुराना अंक सजिलै पाइने र रेडियो, टेलिभिजन तथा अनलाइनका सन्दर्भमा आर्काइभ (अभिलेखालय) सजिलै नपाइने भएकाले पनि छापा माध्यमसम्बन्धी अनुसन्धानको बर्चस्व देखिएको हुन सक्छ । जर्नलका सम्पादक देवराज हुमागाईं भन्छन्, "जर्नलमा कुनै खास विषयको मात्रै लेख छाप्ने भन्ने नीति छैन । मिडियासँग सम्बन्धित सबै किसिमका लेख छाप्ने भन्ने नै हो तर त्यसका लागि लेखको गुणस्तर हेर्ने गरिन्छ" ।^{१७}

मूलतः मिडियाका विषयमा अनुसन्धान गर्ने चलन नै कम भएकाले यसको प्रतिबिम्ब जर्नलमा पनि पर्न गएको छ । अझ त्यतिमात्र होइन, मिडिया अनुसन्धानको क्षेत्र विकास नभइसकेका कारण कतिपय अवस्थामा लेखनको गुणस्तरमा नै केही हदसम्म सम्झौता गर्नुपर्ने अवस्था रहेको जर्नल सम्पादकहरूको अनुभव छ । सम्पादक प्रत्यूष वन्तको भनाइमा अन्तर्राष्ट्रिय जर्नलमा एउटा अंकमा २० ओटा लेख छापिन्छन् भने त्यसका लागि ९ सयभन्दा बढी लेख आएका हुन्छन् तर हाम्रो सन्दर्भमा त्यस्तो हुँदैन, पटकपटकको अनुरोधपछि आएका लेखहरू कहिलेकाहीँ केही नपुगेजस्तो लागे पनि छाप्नुपर्ने हुन्छ ।^{१८}

*मिडिया अध्ययन*मा अनुसन्धानमूलक लेख कम आउने गरेका कारण कतिपय अवस्थामा गुणस्तरमा सम्झौता गरिएको सम्पादकहरूकै भनाइबाट पनि प्रस्ट बुझ्न सकिन्छ । मिडिया अनुसन्धानकर्ता उज्ज्वल प्रजापति "सुरुआती दिनमा जर्नल संस्कृतिको विकास गर्न गुणस्तरमा सम्झौता गरिए पनि अबका दिनमा यसतर्फ ध्यान दिनुपर्ने" बताउँछन् ।^{१९} *अन्नपूर्णा पोष्ट*का डिजिटल सम्पादक तथा मिडिया अनुसन्धानकर्ता उज्ज्वल आचार्य पनि प्रकाशित कतिपय लेखको गुणस्तरमाथि प्रश्न उठाउन सकिने ठाउँ रहेको बताउँदै भन्छन्, "जर्नल पियर रिभ्यु नभएका कारण विज्ञ नभएको विषयमा समेत सम्पादकहरूले लेखकमै भर पर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा तथ्यगत त्रुटि र कमजोरीसमेत हुन सक्छ" ।^{२०}

मदन भण्डारी मेमोरियल कलेजमा प्राध्यापन गर्ने भुवन केसीको भनाइमा "निरन्तरता, विविधता र साभा मञ्च नै यस जर्नलको राम्रो पक्ष हो । तर अझै पनि मिडियाको सैद्धान्तिक पाटोसँग भने लेखहरू जोड्ने काम हुन सकेको छैन" ।^{२१}

^{१७} २०७० पुस २६ गते गरिएको कुराकानी ।

^{१८} २०७० पुस २६ गते गरिएको कुराकानी ।

^{१९} २०७० माघ २३ गते गरिएको कुराकानी ।

^{२०} २०७० माघ २४ गते गरिएको कुराकानी ।

^{२१} २०७० माघ २४ गते गरिएको कुराकानी ।

जे होस्, मिडिया अध्ययन नेपाली पत्रकारिताका विषयमा नेपाली भाषामा उपयुक्त सन्दर्भ सामग्री भने अवश्य हो । अध्ययन र अध्यापनका लागि यो एउटा वैकल्पिक स्रोत बनेको छ । यसले मिडिया अनुसन्धानको दायरा बढाएको छ । विश्वविद्यालयभित्र गरिने प्राज्ञिक र विश्वविद्यालयभन्दा बाहिरका प्रोजेक्ट वर्कबाहेकका क्षेत्रबाट पनि मिडिया अनुसन्धान हुन सक्छ भन्ने कुरा स्थापित गरेको छ ।

निष्कर्ष

नियमित प्रकाशित हुनु नै यस जर्नलको सबैभन्दा सबल पक्ष हो । त्यस्तै मिडिया अध्ययनले विविधता समेट्ने प्रयास गरेको छ जुन आफैमा सकारात्मक पहल हो । अनुसन्धानमा आबद्ध जो कोहीलाई पनि जर्नलमा स्थान दिइएको छ अर्थात् मिडिया अध्येताहरूका लागि जर्नल साभ्ना चौतारी भएको छ । मिडियाको प्रयोगदेखि, नीतिगत र सैद्धान्तिक पक्षमा बहस सुरु गर्ने किसिमका लेख यसमा समेटिएका छन् । यसले गर्दा जर्नल मिडियाका बौद्धिक वर्गका लागि साभ्ना मञ्च बन्न सकेको हो । त्यति हुँदाहुँदै पनि जर्नलले सुधार गर्नुपर्ने ठाउँ प्रशस्त छन् । अनुभवलाई भन्दा अनुसन्धानमूलक लेखलाई बढी प्राथमिकता दिन आवश्यक छ । त्यस्तै विवरणभन्दा पनि कुनै विषयको बहुआयामिक पक्षलाई प्राथमिकता दिएर लेखिएका लेख प्रकाशनमा जोड दिनुपर्छ । मिडियामा हुने गरेका कमजोरी सुधार गर्ने प्रयत्नअनुरूप त्यस्ता सामग्रीलाई स्थान दिँदै जानु उपयुक्त हुन्छ ।

जर्नलमा प्रकाशित कतिपय लेख अनुभवमा आधारित विवरणात्मक छन् भने धेरै चाहिँ सामग्री विश्लेषण । ती पनि गुणात्मक विधिमा आधारित छन् । आगामी दिनमा विवरणात्मकभन्दा बहुविधि अपनाइएका अनुसन्धानात्मक लेखहरूलाई जर्नलमा ठाउँ दिन आवश्यक छ । जर्नलको विशेष सन्दर्भ खण्डलाई तत्कालीन स्थितिमा बहसमा रहेको एजेन्डा समावेश गरेर विषय केन्द्रित बनाउनु राम्रो हुनेछ । त्यस्तै टिप्पणी प्रकाशित गरेर जर्नलले मिडिया क्षेत्रमा रहेका विविधता समेट्ने प्रयास त गरेको छ तर त्यस्तो टिप्पणी विषयगत पत्रकारितामा केन्द्रित हुन आवश्यक छ । संस्मरणमा नयाँ भन्दा अनुभवीहरूलाई नै स्थान दिनु उपयुक्त हुन्छ । 'पियर रिभ्यु' गर्न लगाउँदा जर्नलको स्तरीयता बढ्न जान्छ भने स-साना गल्ती र कमीकमजोरी हुने सम्भावना पनि कम रहन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अजीत, अनुभव । २०६४ । नेपाली चलचित्रको आरम्भ । *मिडिया अध्ययन* २ :

- अजीत, अनुभव । २०६६ । नेपाली सिनेमा : यथास्थितिवादी सांस्कृतिक राजनीति निर्माणको माध्यम । *मिडिया अध्ययन* ४ : १४९-१८४ ।
- अजीत, अनुभव । २०६७ । जनजाति चलचित्र र भाषिक-सांस्कृतिक पहिचान । *मिडिया अध्ययन* ५ : १७५-२२० ।
- अधिकारी, कृष्ण । २०६७ । प्रकाशन गृहभित्रको कलह र मजदुर हक । *मिडिया अध्ययन* ५ : ५-३२ ।
- अधिकारी, कृष्ण २०६९ । वीरगञ्जका रेडियोको आर्थिक पक्ष । *मिडिया अध्ययन* ७ : १७१-१९० ।
- अधिकारी, निर्मलमणि । २०६८ । दैनिक पत्रिकाका सम्पादकीयको पठनीयता । *मिडिया अध्ययन* ६ : ११३-१२९ ।
- अधिकारी, हरिकला । २०६७ । सम्पादकीय संकथन : प्रयोजन र विचलन । *मिडिया अध्ययन* ५ : ५९-८५ ।
- अर्याल, अच्युत । २०६९ । नेपाली छापामा तिब्बती शरणार्थीको कभरेज । *मिडिया अध्ययन* ७ : १२५-१४० ।
- अर्याल, कुन्दन । २०६६ । नेपाली सन्दर्भमा आमसञ्चार साक्षरता । *मिडिया अध्ययन* ४ : २५-४६ ।
- अर्याल, दीपक । २०६६ । नेपाली भाषाको पुस्तक उत्पादन र पुनरुत्पादन प्रक्रिया । *मिडिया अध्ययन* ४ : ७५-९५ ।
- अर्याल, दीपक । २०६८ । नेपाली भाषामा प्रकाशित पत्रपत्रिका (वि. सं. २००८-२०१३) । *मिडिया अध्ययन* ६ : १३१-१४८ ।
- अर्याल, प्रशान्त । २०६३ । विज्ञापनमा एकद्वार नीतिको मार । *मिडिया अध्ययन* १ : १५९-१७६ ।
- उप्रेती, टंक । २०६४ । नेपाली टेलिभिजनमा सामाजिक समावेशीकरण । *मिडिया अध्ययन* २ : १०५-१२१ ।
- उप्रेती, टंक । २०६८ । नेपाली वृत्तचित्रमा महिलाको सवाल, चित्रण र सहभागिता । *मिडिया अध्ययन* ६ : ८९-११२ ।
- कसजू, विनयकुमार । २०६३ । ग्रामीण पत्रकारिता : अहिलेको सन्दर्भमा । *मिडिया अध्ययन* १ : १-३९ ।
- कसजू, विनयकुमार । २०६६ । मिडियाको लोकतन्त्रीकरण र सामाजिक आन्दोलन । *मिडिया अध्ययन* ४ : ३-२४ ।
- केसी, गौरब । २०६९ । 'लौ आयो ताजा खबर' : काठमाडौँका हकरहरूबारे अध्ययन । *मिडिया अध्ययन* ७ : ३-३० ।

- केसी, सुरेन्द्र । २०६४ । कम्युनिष्ट पार्टीका मुखपत्रहरू विवरणात्मक विवेचना ।
मिडिया अध्ययन २ : १२३-१४४ ।
- कोइराला, अनन्त, दीपक अर्याल र शमिक मिश्र । २०७० । नेपाली भाषामा प्रकाशित साहित्यिक तथा विधागत म्यागेजिनको प्रारम्भिक रूपरेखा (वि.सं. १९५१-२०१७) । *मिडिया अध्ययन* ८ : ६७-९० ।
- कौशल, किरण । २०६४ । पाल्पाका एफएम रेडियो र 'माघ १९' ले पारेको असर । *मिडिया अध्ययन* २ : १४५-१६२ ।
- क्षेत्री, अनिल । २०६५ । शान्ति प्रक्रियामा दैनिक पत्रिकाको भूमिका । *मिडिया अध्ययन* ३ : १३१-१५६ ।
- क्षेत्री, इन्द्रध्वज । २०६७ । ब्रोडसिट दैनिकमा व्यापारिक समाचारको अर्थराजनीति ।
मिडिया अध्ययन ५ : ११५-१३३ ।
- क्षेत्री, इन्द्रध्वज । २०६९ । संविधान निर्माणबारे हिमाल र नेपालको कभरेज ।
मिडिया अध्ययन ७ : ८९-१२४ ।
- खरेल, पी । २०६७ । उद्धरण स्रोतको परिचय र प्रयोग । *मिडिया अध्ययन* ५ : ३३-५७ ।
- गाउँले, शिव । २०६६ । नेपालमा खोजपत्रकारिताका चुनौती । *मिडिया अध्ययन* ४ : २०७-२१५ ।
- गुरागाई, विनय । २०६३ । एफएम रेडियो व्यवस्थापन : अवसर र चुनौती ।
मिडिया अध्ययन १ : ७३-९८ ।
- गौतम, भास्कर । २०६५ । प्रेस स्वतन्त्रताको व्यावसायिक र राजनीतिक सन्दर्भ ।
मिडिया अध्ययन ३ : २९-५८ ।
- घिमिरे, युवराज । २०६५ । छापामा कलाको स्थान : समाचार र समीक्षाको विवेचना । *मिडिया अध्ययन* ३ : ५-२८ ।
- घिमिरे, सचिन । २०६५ । ब्रोडसिट दैनिकमा एचआइभी र एड्स । *मिडिया अध्ययन* ३ : ९९-१२९ ।
- घिमिरे, सफल । २०६८ । ग्रामीण जीविकामा सूचना प्रविधिको प्रभाव : नाङ्गी गाउँको अध्ययन । *मिडिया अध्ययन* ६ : १५-३९ ।
- जोशी, पदमराज । २०६९ । डडेलधुराको पत्रकारिता : दैनिक अखबारबारे अध्ययन ।
मिडिया अध्ययन ७ : २१७-२३२ ।
- डंगोल, हरिकृष्ण । २०६६ । लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा नेपाल भाषाका खबरपत्रिका ।
मिडिया अध्ययन ४ : ४७-७३ ।

- ढकाल, दुबि नन्द । २०६६ । नेपाली अखबारका पाठहरूको संकथन विश्लेषण ।
मिडिया अध्ययन ४ : १८५-२०६ ।
- ढकाल, वन्दना । २०६८ । साहित्यिक पत्रिकाबारे नेपाली विषयका शोधपत्र ।
मिडिया अध्ययन ६ : १४९-१६४ ।
- ढुंगेल, विनोद । २०६८ । विद्युतीय सञ्चारमाध्यममा श्रमजीवी पत्रकार कानून
कार्यान्वयनको अवस्था । *मिडिया अध्ययन* ६ : ४१-८७ ।
- तिमिल्सिना, एकिन्द्र । २०६९ । कैलालीका रेडियोमा स्थानीय सामग्री । *मिडिया
अध्ययन* ७ : १९१-२१६ ।
- तिवारी, रामकान्त । २०६६ । रिपोर्टर्स क्लब नेपाल : समाचारीय कारोबारको एक
थलो । *मिडिया अध्ययन* ४ : ९७-११२ ।
- थापा, हरिबहादुर । २०६९ । भ्रष्टाचारविरुद्ध छापा रिपोर्टिङ । *मिडिया अध्ययन* ७ :
३१-६४ ।
- पन्थी, अर्जुन । २०६७ । रेडियोमा पुस्तक : निरन्तरताको खोजीमा । *मिडिया
अध्ययन* ५ : २२१-२३९ ।
- पराजुली, केशवराज । २०६३ । पोखरामा छापाखाना । *मिडिया अध्ययन* १ :
९९-११३ ।
- पराजुली, केशवराज । २०६५ । पोखरेली पत्रकारिता : २०१७-२०४६ । *मिडिया
अध्ययन* ३ : ८३-९८ ।
- पराजुली, रमेश । २०७० । फैलँदो नेपाली प्रेस र खुम्चँदो प्रेस स्वतन्त्रता :
विसं. २००७-१७ को अभ्यास । *मिडिया अध्ययन* ८ : ३-२९ ।
- पाठक, तिलक । २०६४ । साप्ताहिक पत्रिकामा दलीय राजनीति । *मिडिया
अध्ययन* २ : ७५-१०४ ।
- बडाल, रमेश । २०६५ । श्रमजीवी पत्रकार तथा मिडिया क्षेत्रका श्रमिक कानूनी
संरक्षणको बाटोमा । *मिडिया अध्ययन* ३ : २०७-२२२ ।
- बस्नेत, माधवकुमार । २०६५ । सूचनाको हक र यससम्बन्धी नेपाली कानून :
छोटो टिप्पणी । *मिडिया अध्ययन* ३ : १५७-२०५ ।
- भट्टराई, सीता । २०६९ । विद्यालयको सामुदायिकीकरण : छापाका विषयको
विश्लेषण । *मिडिया अध्ययन* ७ : १४१-१७० ।
- महर्जन, बसन्त । २०६८ । नेवार समुदायमा संविधान निर्माणसम्बन्धी बहस :
*सन्ध्या टाइम्स*को कभरेज । *मिडिया अध्ययन* ६ : १९९-२१५ ।
- महर्जन, हर्षमान । २०६६ । पञ्चायती शासनमा 'विकासको लागि सञ्चार' अवधारणाको
राजनीति । *मिडिया अध्ययन* ४ : ११३-१४८ ।

- महर्जन, हर्षमान । २०६७ । नेपालमा चलचित्र उद्योगको उदय : शाही नेपाल चलचित्र संस्थानको गठन र विघटनको कथा (२०२८-२०५०) । *मिडिया अध्ययन* ५ : १३५-१७३ ।
- मिश्र, मञ्जु । २०६३ । सिजेएमसीमा पत्रकारिता तथा आमसञ्चार स्नातकोत्तर तहको अनुभव । *मिडिया अध्ययन* १ : २३९-२४३ ।
- मैनाली, मोहन । २०६४ । पत्रकारिता तालिम : फल लाग्न पनि सक्छ, नलाग्न पनि सक्छ । *मिडिया अध्ययन* २ : २११-२२४ ।
- मैनाली, रघु । २०६३ । राजा ज्ञानेन्द्रको शासनकाल र सञ्चारमाध्यममा सेन्सरसिप । *मिडिया अध्ययन* १ : १४३-१५९ ।
- रेग्मी, शिव । २०६७ । सूचना विभागको संक्षिप्त इतिहास । *मिडिया अध्ययन* ५ : ८७-१०२ ।
- रेग्मी, शिव । २०७० । उद्यमी बनाउने उद्योगको प्रयास । *मिडिया अध्ययन* ८ : ९१-१०७ ।
- रेग्मी, रामकृष्ण । २०६३ । प्रांगण केसीसीको, शिक्षा आमसञ्चारको । *मिडिया अध्ययन* १ : २३१-२३८ ।
- राई, कैलाश । २०७० । 'साहसिक जीवनगाथा' : माओवादी महिलाका युद्ध संस्मरण । *मिडिया अध्ययन* ८ : ३१-६५ ।
- राई, रमेश । २०६९ । 'मदन भण्डारी' छवि निर्माणमा प्रकाशनको भूमिका । *मिडिया अध्ययन* ७ : ६५-८८ ।
- राई, रमेश । २०७० । *रूपरेखा*को अर्को रूप : पञ्चायत राजनीतिको प्रचारमा साहित्यिक पत्रिका । *मिडिया अध्ययन* ८ : १४३-१७१ ।
- राई, लालदेउसा । २०६३ । स्नातकोत्तर तहमा पत्रकारिता/आमसञ्चार शिक्षा रत्नराज्य क्याम्पसको अनुभव । *मिडिया अध्ययन* १ : २२५-२३० ।
- लाल, सीके । २०६७ । राष्ट्रियता, मिडिया र राष्ट्रवाद । *मिडिया अध्ययन* ५ : १०३-११३ ।
- वन्त, प्रत्यूष । २०६५ । स्वतन्त्र रेडियो र श्रोता : बहसका केही सवाल । *मिडिया अध्ययन* ३ : ५९-८१ ।
- विश्वकर्मा, जेबी । २०६३ । दलित सवाल र नेपाली छापा सञ्चारमाध्यम । *मिडिया अध्ययन* १ : ११५-१४२ ।
- विष्ट, तीर्थ । २०६८ । संविधानसभाको सन्दर्भ : मधेसका सवालबारे छापामा बहस । *मिडिया अध्ययन* ६ : १६५-१९८ ।

- विष्ट, तीर्थ । २०७० । स्वास्नीमान्छे म्यागेजिन : सुधारवादी महिला जागरणको नमूना । *मिडिया अध्ययन* ८ : १०९-१४२ ।
- शर्मा, सुधीर । २०६५ । नेपालमा म्यागेजिनकारिता : अनुभूति र टिपोट । *मिडिया अध्ययन* ३ : २२३-२३३ ।
- सर्वहारी, कृष्णराज । २०६४ । थारू पत्रपत्रिकाको विगत र वर्तमान । *मिडिया अध्ययन* २ : १-३३ ।
- सिग्देल, कमलराज । २०६३ । टेलिभिजन विज्ञापनमा हेराइबीचको द्वन्द्व, शक्तिको अभ्यास र आइडियोलोजीको निर्माण । *मिडिया अध्ययन* १ : ४१-७१ ।
- हुमागाई, देवराज । २०७१ । *मिडिया अध्ययन*का आठ वर्ष : आन्तरिक समीक्षा ।
मार्टिन चौतारीको वेवसाइटमा उपलब्ध (हेर्नुहोस् www.martinchautari.org.np/files/Eight-Years-of-Media-Journal_20May2014.pdf) ।
- Carlyle, Thomas. 1906[1841]. *On Heroes, Hero-worship, and the Heroic in History*. New York: Longmans, Green, and Co.